

3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС. СІМЕЙНЕ ПРАВО. ТРУДОВЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

DOI: 10.35774/app2021.02.116
УДК 347.65/68

Петро Бабюк,
аспірант Науково-дослідного інституту
приватного права і підприємництва імені
академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН

ПРАВО НА ОBOB'ЯЗКOVУ ЧАСТКУ У СПАДЩИНИ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Євроінтеграційний вектор розвитку України як держави та її законодавства актуалізує необхідність проведення порівняльно-правових досліджень правового регулювання спадкових відносин в Україні та в інших країнах Європи. Поряд із принципом свободи заповіту законодавство передбачає межі такої свободи насамперед для захисту майнових інтересів членів сім'ї та найближчих родичів. У законодавстві європейських країн для цього існує дві системи – резерву й обов'язкової частки. В одних країнах (Франція, Швейцарія, Іспанія, Італія) законодавство закріплює поділ спадкового майна на дві частини – зарезервовану (обов'язкову) і вільно відчужувану. Відповідно, заповідач може шляхом складення заповіту розпорядитися на випадок смерті лише вільно відчужуваною частиною спадщини. Система резерву обмежує свободу заповідача у той спосіб, що у заповіті він може розпорядитися лише тою частиною спадщини («вільна частка»), яка перевищує зарезервовану для обов'язкових спадкоємців. В інших країнах, таких як Німеччина, Австрія, Нідерланди, Польща, за певною категорією осіб закріплено право на обов'язкову частку. Тобто спадщина переходить до спадкоємців, призначених у заповіті, проте особи, яким належить мають право на обов'язкову частку, мають право вимоги до цих спадкоємців щодо виплати їм їхньої обов'язкової частки. Для України та інших європейських країн пострадянського простору характерною є саме система обов'язкової частки, хоча вона відрізняється від «класичної» моделі. У разі наявності обов'язкових спадкоємців і прийняття ними спадщини останні будуть спадкувати частину спадкового майна, яка відповідає розміру їхньої обов'язкової частки. Відтак, заповідач і вільний у визначенні кола об'єктів спадщини і призначення спадкоємців у заповіті, проте після його смерті розподіл спадщини буде здійснюватися з урахуванням осіб, які мають право на обов'язкову частку.

Ключові слова: спадкування, спадщина, спадкоємець, заповідач, заповіт, обов'язкова частка.

Babiuk P.

The right to a compulsory share in inheritance: comparative legal aspect

The European integration vector of Ukraine's development as a state and its legislation highlights the need for comparative legal research on the legal regulation of inheritance relations in Ukraine and other European countries. Along with the principle of freedom of testament, the law provides for the limits of such freedom, primarily to protect the interests of testator's family members and close relatives. In the legislation of European countries, there are two systems for this - the reserve and the compulsory share. In some countries (France, Switzerland, Spain, Italy) the law provides for the division of inherited property into two parts – reserved (mandatory) and disposable. Thus, the testator may, by making a testament, dispose in case of death only of the disposable part of the inheritance. The reserve system restricts the testator's freedom in such a way that in the testament he can dispose of only that part of the inheritance («free share») which exceeds that reserved for the obligatory heirs. In other countries, such as Germany, Austria, the Netherlands, and Poland, a certain category of persons is entitled to a compulsory share. That is, the inheritance passes to the heirs appointed in the testament, but the persons to whom it belongs are entitled to a compulsory share, have the right to demand from these heirs to pay them their compulsory share. Ukraine and other post-Soviet countries of Europe are characterized by a system of compulsory share, although it differs from its «classical» model. If there are obligatory heirs and they accept the inheritance, the latter will inherit the part of the inherited property that corresponds to the size of their compulsory share. Although a testator is free to define the scope of inheritance and to appoint of heirs in the testament, but after his death, the distribution of inheritance will be based on persons entitled on the obligatory share.

Keywords: *succession, inheritance, heir, testator, testament, compulsory share.*

Постановка проблеми. В сучасних умовах розвитку приватно-правових відносин особливої актуальності набувають питання щодо забезпечення широкої автономії волі учасників таких відносин. Це повною мірою стосується спадкової сфери, яка теж потребує надання якомога більшої свободи дій як заповідача в процесі розпорядження своїм майном на випадок смерті, так і спадкоємців у процесі здійсненні ними права на спадкування. Щодо першого, то це забезпечується за допомогою принципу свободи заповіту, що є однією із базових засад сучасного спадкового права. Проте як і будь-яка свобода загалом, свобода заповіту має свої межі, до яких можна віднести насамперед норми, які мають забезпечити інтереси членів сім'ї та найближчих родичів заповідача шляхом наділення їх правом на одержання гарантованої частини спадкового майна або на отримання відповідної грошової суми від спадкоємців за заповітом, незалежно від змісту останньої волі заповідача. В законодавстві України для цього передбачені норми щодо права на обов'язкову частку в спадщині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику, пов'язану із правом на обов'язкову частку в спадщині, неодноразово досліджували українські науковці, серед яких варто виокремити праці І. В. Жилінкової, Ю. О. Заїки, А. М. Ковальчук, О. Є. Кухарева, О. П. Печеного, З. В. Ромовської, С. Я. Фурси та ін. Проте у наукових працях зазначених вище та інших українських дослідників питання обов'язкової частки висвітлювалися переважно з позиції чинного законодавства України.

Метою статті є порівняльно-правовий аналіз законодавства України та інших європейських країн у частині регулювання права на обов'язкову частку в спадщині.

Виклад основного матеріалу дослідження. В законодавстві різних країн, у т. ч. європейських, забезпечення інтересів членів сім'ї та найближчих родичів спадкодавця здійснюється за допомогою двох правових конструкцій. Йдеться про систему резерву і систему обов'язкової частки [1, с. 582; 2, с. 227].

Французьке законодавство у ст. 912 ФЦК [3] містить визначення понять «обов'язкової спадкової частки» (*la réserve héréditaire*) і «вільно-відчужуваної частки» (*la quotité disponible*). Відповідно, заповідатися може лише друга. Водночас характерним є диференційований підхід до визначення розміру вільно-відчужуваної частки, залежно від того, які категорії спадкоємців залишилися після смерті спадкодавця. Розмір такої частки не може перевищувати половини спадкового майна, якщо залишилася одна дитина, одної третьої – якщо залишилося двоє дітей, одної четвертої – якщо залишилося троє і більше дітей; водночас до дітей у такому разі належать усі родичі по низхідній лінії (ст.ст. 913, 914 ФЦК), трьох четвертих – якщо не залишилося родичів по низхідній лінії, але залишився другий з подружжя (ст. 914-1 ФЦК). І лише у разі відсутності усіх вище перерахованих категорій заповідатися може усе майно (ст. 916 ФЦК).

Схожий підхід містить законодавство Швейцарії, де передбачається, що особа, яку пережили нащадки, батьки, другий з подружжя чи зареєстрований партнер, може здійснити заповідальне розпорядження щодо тієї частини свого майна, яка перевищує обов'язкову частку. Остання становить для будь-кого з нащадків – три четвертих, для кожного з батьків та другого з подружжя чи зареєстрованого партнера – по-

ловину того, що їм належало би за законом. Розпорядитися усім майном може лише особа, після якої немає живих зазначених категорій обов'язкових спадкоємців (ст.ст. 470, 471 ЦК Швейцарії [4]).

Відповідно до ст. 763 ЦК Іспанії [5], особа, у якої немає спадкоємців, що мають за законом гарантовану частку у спадщині, може розпоряджатися згідно із заповітом усім своїм майном або його частиною на користь будь-якої особи, з можливістю його придбання. Особа, у якої є спадкоємці, які мають за законом гарантовану частку у спадщині, можуть тільки розпоряджатися своєю власністю в порядку і з урахуванням обмежень, викладених в розділі 5 цієї глави. Згідно зі змістом ст. 806 ЦК Іспанії, заповідач не може розпоряджатися гарантованою часткою. У ст. 814 Іспанії передбачено наслідки обходу заповідачем одного із законних спадкоємців, які можуть полягати в тому числі в анулюванні відповідних заповідальних розпоряджень.

Система резерву передбачена також в італійському законодавстві. Відповідно до ст. 536 ЦК Італії [6], особами, на користь яких закон резервує частку майна чи інших прав у спадщині, є другий з подружжя, діти, предки. Згідно зі ст. 457 ЦК Італії, заповідальні розпорядження не можуть зашкодити правам, які закон резервує за зазначеними категоріями спадкоємців.

Тобто для таких країн, як Франція, Швейцарія, Іспанія, Італія, характерне своєрідне резервування певної частини спадкового майна за обов'язковими спадкоємцями. Відповідно, свобода розпорядження своїм майном на випадок смерті обмежена лише тією частиною спадкового майна, яка перевищує ту, що належить обов'язковим спадкоємцям.

По-іншому врегульовано це питання в Німеччині, яке закріплює право на обов'язкову частку (*Pflichtteil*) за нащадками спадкодавця, а також батьками і другим з подружжя. Проте розмір обов'язкової частки є однаковим для усіх обов'язкових спадкоємців і становить половину від тієї частки, яка належала би за законом (§ 2303 BGB [7]). Відмінність полягає у самій конструкції права на обов'язкову частку та механізмі його реалізації. Німецьке законодавство не передбачає резервування частини спадкового майна за обов'язковими спадкоємцями – заповідач має право розпорядитися усією спадщиною шляхом складення заповіту. Водночас у § 2303 BGB закріплено за нащадками, батьками чи другим з подружжя, якщо вони відсторонені від спадкування розпорядженням на випадок смерті, право вимагати від спадкоємця обов'язкову частку. Тобто йдеться про своєрідне право вимоги, звернене до спадкоємця за заповітом. Особливістю німецького права також є те, що у ньому передбачено умови, за яких спадкодавець може позбавити обов'язкової частки свого нащадка, батьків чи другого з подружжя (§ 2333–2335 BGB).

В Австрії теж закріплено конструкцію права на обов'язкову частку, яким наділені нащадки спадкодавця, другий з подружжя або зареєстрований партнер (ст. 757 ЦК Австрії [8]). Розмір обов'язкової частки становить половину вартості спадщини, яку отримали би ці особи у разі спадкування за законом (ст. 759 ЦК Австрії). Як і в праві Німеччини, йдеться про своєрідну вимогу осіб, які мають право на обов'язкову частку, яка, як правило, передбачає виплату вартості такої обов'язкової частки у грошовій формі.

У законодавстві Нідерландів передбачено, що обов'язкова частка – це частка вартості майна спадкодавця, на яку визначена в законі особа може претендувати, незважаючи на дарування та заповіт спадкодавця. Такими особами є нащадки спадкодавця (ст. 4:63 ЦК Нідерландів [9]). Таке право реалізується шляхом надання грошової вимоги до спадкоємців (ст. 4:80 ЦК Нідерландів).

У ст. 991 ЦК Польщі [10] передбачено, що нащадки, другий з подружжя та батьки спадкодавця, якщо вони є непрацездатними або якщо нащадок є неповнолітнім, отримують дві третини вартості спадкової частки, яка була би нарахована йому у разі спадкування за законом, а в інших випадках – половину вартості цієї частки (зарезервована частина – *zachowek*). Якщо правомочна особа не отримала належну їй зарезервовану частину або у формі пожертви, зробленої спадкодавцем, або у вигляді відказу, або у формі спадщини, вона має право на позов до спадкоємців щодо виплати грошової суми, що необхідна для покриття зарезервованої частини або для її доповнення. У ст. 1008 ЦК Польщі передбачено умови, за яких заповідач має право у заповіті позбавити своїх нащадків, чоловіка чи дружину та батьків зарезервованої частки (позбавлення спадщини). Причина позбавлення спадщини особи, яка має право на зарезервовану частку, повинна випливати із змісту заповіту. Цікавою є норма ст. 1010 ЦК Польщі, відповідно до якої заповідач не може позбавити особу права на зарезервовану частку, якщо він пробачив цю особу.

У законодавстві прибалтійських країн теж передбачено конструкцію обов'язкової (невід'ємної) частки. Право на обов'язкову частку мають нащадки спадкодавця (за законодавством Литви – діти, у тому числі усиновлені), батьки, другий з подружжя; розмір обов'язкової частки становить у цих країнах половину тієї частки, яку отримав би відповідний спадкоємець у випадку спадкування за законом (ст. 5.20. ЦК Литви [11], ст.ст. 104 – 106 Закону Естонії «Про спадкування» [12], 422–426 ЦК Латвії [13]). Право на

обов'язкову частку конструюється як право вимоги грошового характеру, яке може бути передане та успадковане (ст. 104 Закону Естонії «Про спадкування», ст. 423 ЦК Латвії). Як і в багатьох інших європейських країнах, закріплено право заповідача позбавити особу, яка має право на обов'язкову частку, права на спадкування з певних підстав (ст. 108 Закону Естонії «Про спадкування», ст. 427 ЦК Латвії).

Схожими між собою підходами у регулюванні питання щодо обов'язкової частки у спадщині характеризується законодавство Грузії, Вірменії та Азербайджану. Право на обов'язкову частку мають діти спадкодавця, його батьки та другий з подружжя, хоча особливістю законодавства Вірменії є те, що право на обов'язкову частку визнається лише за неповнолітніми дітьми, непрацездатними чи недієздатними дітьми, батьками, другим з подружжя. Розмір обов'язкової частки становить половину того, що отримали би ці особи в разі спадкування за законом (ст. 1371 ЦК Грузії [14], ст. 1194 ЦК Вірменії [15], ст. 1193 ЦК Азербайджану [16]). Також закріплено право спадкодавця звернутися до суду із вимогою про позбавлення спадкоємця права на обов'язкову частку (ст. 1381 ЦК Грузії, ст. 1203 ЦК Азербайджану).

ЦК Молдови містить доволі близький варіант регулювання права на обов'язкову частку, що й BGB [17]. Обов'язкові спадкоємці – спадкоємці за законом першої черги, батьки померлого, а також другий з подружжя, якщо на момент відкриття спадщини померлий мав щодо відповідного спадкоємця прямий обов'язок утримання відповідно до Сімейного кодексу. Встановлено єдиний для всіх обов'язкових спадкоємців розмір обов'язкової частки – не менше половини від того, що належало б їм у разі спадкування за законом (ст. 2530 ЦК Молдови). Водночас у ЦК Молдови не були прийняті положення BGB про позбавлення спадкодавцем обов'язкових спадкоємців права на обов'язкову частку. Передбачено лише відому німецькому праву конструкцію обмеження обов'язкової частки у разі, якщо низхідний родич веде настільки марнотратний спосіб життя або настільки обтяжений боргами, що наступним його придбанням загрожує значна небезпека (ст. 2540 ЦК Молдови).

Доволі схожими між собою є підходи у законодавчому регулюванні права на обов'язкову частку у Білорусі й Російській Федерації. Норми про право на обов'язкову частку закріплені, відповідно, у ст. 1064 ЦК Республіки Білорусь [18] та ст. 1149 ЦК Російської Федерації [19]. Суб'єктами права на обов'язкову частку визнаються неповнолітні або непрацездатні діти спадкодавця, а також його непрацездатні дружина і батьки. Обсяг обов'язкової частки становить не менше половини частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом. Також в обох цих країнах передбачено, що обов'язкова частка виділяється з незаповіданої частини майна, а якщо його недостатньо, то за рахунок заповіданого майна.

У чинному ЦК України 2003 р. (ст. 1241) концептуальні підходи до регулювання права на обов'язкову частку не змінилися порівняно з ЦК УРСР 1963 р. [20]. Зміни виявилися насамперед у вилученні утриманців з обов'язкових спадкоємців. Коментуючи це нововведення, З. В. Ромовська зазначила, що благородна мета – забезпечити непрацездатних та неповнолітніх осіб опікою, згідно з нормами про право утриманців на спадкування, спричинила фактично до того, що брати до себе в сім'ю або в інший спосіб допомагати чужій дитині чи особі старшого віку було небезпечно, адже в разі смерті свого благодійника вони отримували право на спадкування разом з дружиною, батьками, дітьми чи братами. [21, с. 287]. Також у чинному ЦК України зменшено розмір обов'язкової частки до однієї другої, що відповідає підходам, які існували та існують у більшості країн Європи. Ще одним нововведенням було правило про можливість зменшення обсягу обов'язкової частки в судовому порядку з огляду на обставини, що мають важливе значення.

Як було показано вище, законодавство окремих європейських країн для забезпечення інтересів членів сім'ї та найближчих родичів закріплює систему резерву. Проте таких країн набагато менше, ніж тих, де закріплена конструкція права на обов'язкову частку. Тим паче, що саме остання передбачена у законодавстві усіх пострадянських країн Європи. Зрештою, історично право на обов'язкову (законну) частку було більш притаманне для вітчизняного права. Тому немає підстав для відходу від конструкції права на обов'язкову частку і її заміни на систему резерву. Зрозуміло, що положення про право на обов'язкову частку можна і потрібно удосконалювати, взявши до уваги досвід інших європейських країн.

Насамперед варто зазначити, що сама конструкція права на обов'язкову частку є неоднаковою в різних правопорядках. Тому важко погодитися із позицією А. М. Ковальчук, яка пише, що система визначення обов'язкової частки, передбачена, зокрема, законодавством Німеччини, Австрії, Чехії, Греції, Угорщини, Росії, а також України, заснована на тому, що обов'язкові спадкоємці мають право вимагати від спадкоємців за заповітом виплати вартості частини частки, яка належала б їм за спадкуванням за законом [22, с. 28].

Так, у Німеччині та інших західноєвропейських країнах право на обов'язкову частку є своєрідним правом вимоги обов'язкового спадкоємця до спадкоємців за заповітом, яке переважно має грошовий характер. Водночас в Україні, як і в інших пострадянських країнах Європи, право на обов'язкову частку перед-

бачає безпосереднє спадкування обов'язковими спадкоємцями частини спадщини, яка відповідає обсягу їх обов'язкової частки. Спадщина розподіляється між спадкоємцями з урахуванням спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку. Як зазначено в літературі, обмеження свободи заповіту обов'язковою часткою є обмеженням виконання заповіту, а не обмеженням його змісту [23, с. 405].

З огляду на вищевказане в контексті положень про забезпечення інтересів членів сім'ї та найближчих родичів межі здійснення права на заповіт мають неоднаковий характер дії залежно від того, яка із конструкцій – система резерву чи права на обов'язкову частку – закріплена у законодавстві тої чи іншої країни. Система резерву обмежує свободу заповідача у той спосіб, що у заповіті він може розпорядитися лише тою частиною спадщини («вільна частка»), яка перевищує зарезервовану для обов'язкових спадкоємців.

Конструкція права на обов'язкову частку передбачає, що заповідач у заповіті може вільно розпорядитися усім своїм майном на випадок смерті, тобто на цьому етапі для нього ніяких меж не встановлено. Далі в таких країн (наприклад, Німеччина, Австрія, Нідерланди) спадщина переходить до спадкоємців за заповітом, проте особи, які мають право на обов'язкову частку, мають право вимоги до цих спадкоємців щодо виплати їм їхньої обов'язкової частки. Ні термінологічно, ні за змістом німецьке законодавство по суті не розглядає осіб, які мають право на обов'язкову частку, як спадкоємців. Відтак, у наведених вище країнах, де законодавство закріплює «класичну» конструкцію права на обов'язкову частку, така конструкція для заповідача не становить межі здійснення ним права на заповіт – призначені ним спадкоємці після відкриття спадщини успадкують все, що було визначено для них у заповіті.

В Україні та більшості пострадянських країн Європи хоч і закріплена конструкція права на обов'язкову частку, проте вона відрізняється від вищенаведеної «класичної» моделі. В такому разі заповідач, як і в «класичній» моделі, може вільно розпоряджатися у заповіті усім своїм майном. Проте у разі наявності обов'язкових спадкоємців і прийняття ними спадщини останні будуть спадкувати частину спадкового майна, яка відповідає розміру їхньої обов'язкової частки. Відповідно, у такому разі можна говорити про певні межі здійснення заповідачем права на розпорядження своїм майном на випадок смерті, оскільки він хоч і вільний у визначенні кола об'єктів спадщини і призначення спадкоємців у заповіті, проте після його смерті розподіл спадщини буде здійснюватися з урахуванням осіб, які мають право на обов'язкову частку. Як влучно зазначив О. Є. Кухарев, особа закликається до спадкування за правом на обов'язкову частку у спадщині всупереч волі заповідача, який прямо чи опосередковано позбавив таку особу права на спадкування [24, с. 389]. Тобто наявність обов'язкових спадкоємців і прийняття ними спадщини означає, що остання воля заповідача буде виконана не повністю – особи, не включені в заповіт, але наділені законом правом на обов'язкову частку, успадкують частину спадкового майна, яке заповідалося спадкоємцям за заповітом.

Однак все ще відкрите питання про те, яким чином наявність обов'язкового спадкоємця і прийняття ним спадщини призводить до нівелювання у відповідній частині волі заповідача, вираженій ним у заповіті. Адже останній як правочин спрямований на набуття, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків (ст. 202 ЦК України). Проте, якщо заповіт складено «в обхід» обов'язкового спадкоємця, після відкриття спадщини і її прийняття таким спадкоємцем обумовлені заповітом правові наслідки наставатимуть лише у певній частині. У ч. 1 ст. 1241 ЦК України сказано «спадкують, незалежно від змісту заповіту». З. В. Ромовська з цього приводу вказує, що у ст. 1241 ЦК не зазначено, що заповіт, у якому не враховано право особи на обов'язкову частку, є недійсним. Часткова недійсність заповіту настане лише у разі прийняття відповідною особою спадщини (обов'язкової частки). І при цьому настає вона так би мовити автоматично, без необхідності звернення особи з відповідним позовом до суду, оскільки це право встановлене законом і додаткового судового підтвердження не потребує [25, с. 136]. Схожу точку зору висловив О. П. Печений [26, с. 29]. Така позиція також сприйняла судова практика [27].

Дійсно, ЦК України не містить норми про те, що заповіт, складений з порушенням права на обов'язкову частку, є нікчемним. Відтак, зважаючи на положення ст.ст. 204, 215 ЦК України, вести мову про нікчемність такого заповіту у відповідній частині було би неправильно. Тим паче, що підстави нікчемності заповіту передбачено у ст. 1257 ЦК України, де про заповіти, складені з порушенням права на обов'язкову частку, нічого не сказано. Тому теоретично можна було би ставити питання про оспорюваність такого заповіту як такого, що суперечить закону (ст.ст. 203, 215 ЦК України). Проте як доктрина, так і судова практика, теж сприйняли таку конструкцію.

У тих країнах, де передбачено «класичну» модель права на обов'язкову частку (Німеччина, Австрія та ін.), подібної проблеми немає, оскільки там спадкоємці за заповітом спадкують відповідно до змісту заповіту, а особи, які мають право на обов'язкову частку, мають до цих спадкоємців право вимоги грошо-

вого характеру. Щодо доцільності запровадження в Україні подібної моделі в літературі висловлені різні погляди. Так, Ю. О. Заїка зазначив, що майнові інтереси обов'язкових спадкоємців можна захистити і не надаючи їм права на обов'язкову частку спадщини, яка може значно перевищувати їхні соціальні потреби. За рішенням суду обов'язковим спадкоємцям може надаватися аліментування за рахунок спадкового майна на засадах, визначених сімейним законодавством [28, с. 225]. Водночас О. Є. Кухарев висловився проти подібної постановки питання, оскільки у тих зарубіжних країнах, де подібна система працює, йдеться про спадкування майна високої цінності, а також включення до складу спадщини грошових коштів, розміщених на банківських рахунках [24, с. 400–401]. Вважаємо останній аргумент не надто переконливим, оскільки, по-перше, зараз і в Україні нерідко до спадщини належить майно високої цінності та кошти на банківських рахунках. Якщо спадщину становить майно невисокої вартості, то успадкування обов'язковим спадкоємцем частки в такому майні навряд чи сприятиме забезпеченню його майнових інтересів.

Отже, положення ЦК України щодо права на обов'язкову частку в спадщині доцільно реформувати. Взавши до уваги досвід регулювання цього питання в інших європейських країнах, можна окреслити два альтернативні напрями такого реформування:

- 1) збереження наявної моделі і її удосконалення;
- 2) заміна моделі на «класичну».

Перший варіант видається більш простим щодо його реалізації і він забезпечить спорідненість у регулюванні права на обов'язкову частку в Україні з іншими пострадянськими країнами. Його перевагою є те, що для обов'язкового спадкоємця він простіший щодо реалізації, оскільки передбачає безпосереднє одержання ним частини спадкового майна, що відповідає розміру обов'язкової частки. З іншого боку, такий варіант у певній частині нівелює волю заповідача, виражену в заповіті.

Щодо другого варіанта, то він більш радикальний, оскільки передбачає відхід від усталеної для вітчизняного законодавства моделі права на обов'язкову частку. Перевагою такого варіанта є більш повне врахування останньої волі заповідача, яку він висловив у заповіті. Саме цей варіант більш притаманний багатьом країнам Західної Європи, хоча він також передбачений у деяких пострадянських країнах. Водночас, ця модель видається більш складною з позиції її практичної реалізації в українських реаліях. Її запровадження означатиме, що обов'язковий спадкоємець буде змушений звертатися до спадкоємця (спадкоємців) за заповітом із відповідною грошовою вимогою, що в багатьох випадках передбачатиме необхідність звернення із позовом до суду. Адже не кожен спадкоємець за заповітом, який успадкував нерухоме майно, буде готовий одразу сплатити відповідну грошову суму на вимогу обов'язкового спадкоємця.

Враховуючи вищевказане, все-таки більш перспективним є перший варіант реформування права на обов'язкову частку, який передбачає удосконалення її наявної моделі. Як було показано вище, в окремих країнах закріплені норми спрямовані на захист інтересів спадкоємця за заповітом у разі, якщо йому було заповідано конкретне майно зі складу спадщини – в такому випадку обов'язковому спадкоємцю виділяється майно з незаповіданої частини спадщини і лише в разі недостатнього обсягу останньої – із заповіданої частини. У вітчизняній літературі З. В. Ромовською такий підхід був сприйнятий критично [25, с. 134–135]. Водночас, О. Є. Кухарев запропонував передбачити у ст. 1241 ЦК України положення про те, що обов'язкова частка у спадщині виділяється із незаповіданого майна, і лише якщо останньої недостатньо – то із заповіданого майна [24, с. 401].

Остання точка зору видається нам правильною. Вона більшою мірою забезпечує реалізацію останньої волі заповідача у тому випадку, коли заповіт складено лише щодо частини спадкового майна. Якщо в цій ситуації майна, що не охоплене заповітом, достатньо для покриття обов'язкової частки, ставити питання про виділення обов'язкової частки з майна, яким заповідач розпорядився у заповіті, неправильно. Адже існує фактична і юридична можливість забезпечення обов'язковому спадкоємцю передбаченої законом обов'язкової частки, водночас реалізуються розпорядження заповідача, викладені у заповіті.

Відповідно до законодавства України (ст.ст. 1241, 1276 ЦК України), право на обов'язкову частку має особистий характер і не може переходити до інших осіб в порядку спадкування чи передаватися в інший спосіб. Така позиція відображена як у науковій літературі [24, с. 389; 26, с. 29], так і в судовій практиці [29]. Водночас, як було показано вище, у законодавстві інших європейських країн право на обов'язкову частку є оборотоздатним (Німеччина, Естонія, Латвія, Молдова).

Вирішення питання про те, чи має саме право на обов'язкову частку бути оборотоздатним, значною мірою залежить від розуміння функціонального призначення цього права в умовах конкретної правової системи. У вітчизняній доктрині [22, с. 15; 26, с. 28; 28, с. 225] і судовій практиці [29] право на обов'язкову частку здебільшого трактується як інструмент захисту майнових інтересів спадкоємців першої черги, які є

найбільш соціально уразливими (непрацездатні, малолітні, неповнолітні) і яких спадкодавець за життя був зобов'язаний утримувати. Варто наголосити на тому, що не у всіх розглянутих вище країнах законодавство містить саме такий підхід – у деяких правових системах право на обов'язкову частку мають нащадки, батьки, другий з подружжя, незалежно від того, працездатні вони чи повнолітні. Остання позиція передбачає ще більше обмеження свободи заповіту, оскільки коло обов'язкових спадкоємців стає розширюється. Відповідно, вважаємо за доцільне збереження того варіанта законодавчого визначення суб'єктів права на обов'язкову частку, що діє зараз в Україні. За такого підходу право на обов'язкову частку спрямоване на захист майнових інтересів заздалегідь визначених соціально уразливих категорій осіб, а тому наділення його ознакою оборотоздатності було би неправильним.

Законодавство України передбачає можливість зменшення судом розміру обов'язкової частки з урахуванням відносин між спадкоємцями і спадкодавцем, а також інших обставин, які мають важливе значення (абз. 2 ч. 1 ст. 1241 ЦК України). Водночас, як наголосив Верховний Суд, позбавлення особи права на обов'язкову частку судом ЦК України не передбачає, хоча особа, яка має право на обов'язкову частку, може бути усунена від права на спадкування відповідно до статті 1224 ЦК України [30].

Як було показано вище, в багатьох європейських країнах законодавство допускає можливість позбавлення заповідачем обов'язкового спадкоємця обов'язкової частки (Німеччина, Австрія, Польща, Естонія, Латвія). У цих країнах положення про право заповідача позбавити особу, яка має право на обов'язкову частку, цієї частки закріплені поряд із нормами про визнання спадкоємця негідним, і підстави в обох цих випадках доволі схожі. Проте, як було сказано вище, у названих країнах особи, які мають право на обов'язкову частку, не є спадкоємцями – зазначене право надає їм можливість звернутися із вимогою до спадкоємців, які прийняли спадщину, про виплату обов'язкової частки. Відповідно, закріплені окремі норми, що надають заповідачеві право позбавити таку особу права на обов'язкову частку. На відміну від цього, як було зазначено вище, в Україні та багатьох інших пострадянських країнах право на обов'язкову частку передбачає спадкування особами, які мають це право, – обов'язковими спадкоємцями – частини спадщини, яка відповідає розміру обов'язкової частки. Відтак, на обов'язкових спадкоємців поширюються положення ст. 1224 ЦК України про усунення від права на спадкування, що прямо передбачено ч. 6 цієї статті. З огляду на це не доцільно запроваджувати в законодавство України положення про право заповідача позбавити обов'язкового спадкоємця його частки.

Висновки. Проведене порівняльно-правове дослідження правового регулювання забезпечення майнових інтересів членів сім'ї спадкодавця і найближчих родичів дає змогу дійти висновку про недоцільність закріплення в законодавстві України системи резерву так само, як і переходу до «класичної» моделі права на обов'язкову частку, що передбачає наділення осіб, які мають право на обов'язкову частку, правом грошової вимоги до спадкоємців за заповітом, які прийняли спадщину. Більш перспективним напрямом реформування спадкового законодавства у цій частині є удосконалення моделі права на обов'язкову частку. З метою забезпечення інтересів спадкоємця, якому було заповідано конкретне майно зі складу спадщини, доцільно передбачити у ст. 1242 ЦК України норму, що в такому випадку обов'язковому спадкоємцю виділяється майно з незаповіданої частини спадщини, а якщо недостатньо останньої, – із заповіданої частини.

В багатьох країнах Європи право на обов'язкову частку є оборотоздатним. Проте, враховуючи функціональне призначення права на обов'язкову частку за законодавством України, що полягає в захисті майнових інтересів спадкоємців першої черги, які є найбільш соціально уразливими (непрацездатні, малолітні, неповнолітні) і яких спадкодавець за життя зобов'язаний був утримувати, наділення його ознакою оборотоздатності є недоцільним.

Оскільки за своїм статусом особи, передбачені ст. 1242 ЦК України, є спадкоємцями, на них поширюються положення ст. 1224 ЦК України про усунення від права на спадкування. Відтак, недоцільно запроваджувати в законодавство України положення про право заповідача позбавити обов'язкового спадкоємця його частки, що простежується в багатьох європейських країнах.

Список використаних джерел

1. Гражданское и торговое право зарубежных государств : учебник / отв. ред. Е. А. Васильев, А. С. Комаров. Т. 2. Москва : Междунар. отношения, 2005. 640 с.
2. Зенин И. А. Гражданское и торговое право зарубежных стран: учеб. пособие. Москва : Юрайт, 2012. 256 с.
3. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) = Code Civil des Francais (Code Napoleon) / пер. с фр. Захватаева В. Н. Москва : Инфотропик Медиа, 2012. 624 с.

4. Swiss Civil Code of 10 December 1907 (Status as of 1 January 2021). URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/24/233_245_233/en (дата звернення: 24.04.2021).
5. Spanish Civile Code (Código Civil Español) : Royal Decree of 24 July 1889 / Ministerio de Justicia. Madrid, 2016. URL : <https://www.mjusticia.gob.es/es/AreaTematica/DocumentacionPublicaciones/Documents/Spanish%20Civil%20Code.pdf> (дата звернення: 22.04.2021).
6. Цивільний кодекс Італії (Codice civile). URL: https://it.wikisource.org/wiki/Codice_civile/Libro_II/Titolo_I (дата звернення: 26.04.2021).
7. Гражданское уложение Германии / пер. с нем. В. Бергманн, введ. сост.; научн. ред. А. Л. Маковский и др. Москва: Волтерс Клувер, 2006. 816 с.
8. Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch 1811. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10001622> (дата звернення: 25.04.2021).
9. Цивільний кодекс Нідерландів (Burgerlijk Wetboek) 1992. URL: <https://wetten.overheid.nl/WBR0002761/2018-09-19> (дата звернення: 14.03.2021).
10. Kodeks cywilny Rzeczypospolitej Polskiej. Załącznik do obwieszczenia Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 16 września 2020 r. (poz. 1740).
11. Civil Code of the Republic of Lithuania. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/en/TAD/TAIS.245495> (дата звернення: 28.04.2021).
12. Закон «О наследовании в Эстонии» от 17.01.2008 г. URL: <http://jus.ee/news/1/1639/-/1/> (дата звернення: 16.04.2021).
13. Гражданский закон Латвийской Республики. URL: <https://www.inlatplus.lv/wp-content/uploads/2019/11/%D0%93%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD.pdf> (дата звернення: 4.05.2021).
14. Гражданский кодекс Грузии от 26 июня 1997 г. № 786-Пс. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/download/31702/75/ru/pdf> (дата звернення: 15.04.2021).
15. Гражданский кодекс Республики Армения от 5 мая 1998 г. URL: <https://www.arlis.am/documentView.aspx?docid=82485> (дата звернення: 21.04.2021).
16. Гражданский кодекс Азербайджанской Республики от 28 декабря 1999 г. №779-IQ. URL: <http://scfwca.gov.az/store/media/NewFolder/%D0%93%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81%20%D0%90%D0%B7%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B6%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9%20%D0%A0%D0%B5%D1%81%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B8.doc> (дата звернення: 14.04.2021).
17. Гражданский кодекс Республики Молдова. *Monitorul Oficial al Republicii Moldova* №66-75 от 01.03.2019. ст.132.
18. Гражданский кодекс Республики Беларусь. URL: <https://www.pravo.by/document/?guid=3871&p0=H11900277> (дата звернення: 24.04.2021).
19. Гражданский кодекс РФ (Часть третья) от 26 ноября 2001 г. № 146-ФЗ. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34154/8ab781f737_af3e63be4fe797b58b80159ab698e1/ (дата звернення: 24.04.2021).
20. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 24.04.2021).
21. Кодифікація приватного (цивільного) права України / за ред. А. С. Довгерта. Київ : УЦПС, 2000. 336 с.
22. Ковальчук А. М. Право на обов'язкову частку у спадщині : дис. ... канд. юрид. наук. Хмельницький : Хмельницький ун-т управління та права імені Леоніда Юзькова, 2020. 207 с.
23. Харьковская цивилистическая школа: грани наследственного права : монография / под ред. И. В. Спасько-Фатеевой. Харьков : Право, 2016. 608 с.
24. Кухарев О. Є. Теоретичні та практичні проблеми диспозитивності в спадковому праві : монографія. Київ : Алерта, 2019. 498 с.
25. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Спадкове право : підручник. 2-ге вид., допов. Київ : ВД «Дакор», 2013. 304 с.
26. Печений О. Право на обов'язкову частку як особливий вид спадкування. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2016. № 6 (90). С. 28–33.
27. Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування: лист ВССУ від 16.05.2013 № 24-753/0/4-13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13#Text> (дата звернення: 11.04.2021).

28. Актуальні проблеми спадкового права: навч. посіб. / за ред. Ю. О. Заїки, О. О. Лов'яка. Київ : КНТ, ЦУЛ, 2014. 336 с.
29. Постанова Верховного Суду від 04 вересня 2019 року у справі №450/328/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84512187> (дата звернення: 7.05.2021).
30. Постанова Верховного Суду від 30 травня 2018 року у справі № 483/597/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74439989> (дата звернення: 27.03.2021).

References

1. Vasilyev, E.A. & Komarov, A.S. (Eds.). (2005). *Grazhdanskoye i torgovoye pravo zarubezhnykh gosudarstv [Civil and Commercial Law of Foreign States]*, 2. Moscow: Mezhdunar. Otnosheniya [in Russian].
2. Zenin, I.A. (2012). *Grazhdanskoye i torgovoye pravo zarubezhnykh stran [Civil and Commercial Law of Foreign Countries]*. Moscow: Yurayt [in Russian].
3. Hrazhdanskyi kodeks Frantsyy (Kodeks Napoleona). [Civile Code of France (Napoleon's Code)]. (2012). (V.N. Zakhvataev, Trans.). Moscow: Infotropik Media [in Russian].
4. Swiss Civil Code (1907). www.fedlex.admin.ch. Retrieved from https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/24/233_245_233/en [in English].
5. Código Civil Español [Spanish Civile Code]. (1889). [mjusticia.gob.es](http://www.mjusticia.gob.es). Retrieved from <https://www.mjusticia.gob.es/es/AreaTematica/DocumentacionPublicaciones/Documents/Spanish%20Civil%20Code.pdf> [in English].
6. Codice Civile Italiano [Civile Code of Italy]. (1942). www.codice-civile-online.it. Retrieved from <https://www.codice-civile-online.it/codice-civile> [in English].
7. Makovskiy, A.L. (Eds.). (2006). *Hrazhdanskoe ulozhenye Hermany [Civile Code of Germany]*. (V. Berhmann, Trans.). Moscow: Volters Kluver [in Russian].
8. Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch [Civil Code of Austria]. (1811). www.ris.bka.gv.at. Retrieved from <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10001622> [in English].
9. Burgerlijk Wetboek [Civil Code of Netherlands] (1992). wetten.overheid.nl. Retrieved from https://wetten.overheid.nl/BWBR0002761/2018-09-19#Boek4_Titeldeel6_Afdeling1 [in English].
10. Kodeks cywilny Rzeczypospolitej Polskiej [Civil Code of Poland]. (2020, September 16). *Załącznik do obwieszczenia Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej – Attachment to the announcement of the Marshal of the Sejm of the Republic of Poland, 1740* [in Polish].
11. Civil Code of the Republic of Lithuania. (2000). e-seimas.lrs.lt. Retrieved from <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/en/TAD/TAIS.245495> [in English].
12. Закон «O nasledovanii v Estonii» [Law on Succession in Estonia] (2008). jus.ee. Retrieved from <http://jus.ee/news/1/1639/-/1/> [in Russian].
13. Hrazhdanskyi zakon Latviyskoi Respublyky [Civil Law of Republic of Latvia]. (1937). www.inlatplus.lv. Retrieved from <https://www.inlatplus.lv/wp-content/uploads/2019/11/%D0%93%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD.pdf> [in Russian].
14. Hrazhdanskyi kodeks Hruzyy [Civil Code of Georgia]. (1997). matsne.gov.ge. Retrieved from <https://matsne.gov.ge/ru/document/download/31702/75/ru/pdf> [in Russian].
15. Hrazhdanskyi kodeks Respublyky Armeniya [Civil Code of Republic of Armenia]. (1998). www.parliament.am. Retrieved from http://www.parliament.am/law_docs/050598HO239rus.html?lang=rus#G73 [in Russian].
16. Hrazhdanskyi kodeks Azerbaidzhanskoi Respublyky [Civil Code of Republic of Azerbaijan]. (1999). <http://scfwca.gov.az>. Retrieved from <http://scfwca.gov.az/store/media/NewFolder/%D0%93%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81%20%D0%90%D0%B7%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B6%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9%20%D0%A0%D0%B5%D1%81%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B8.doc> [in Russian].
17. Hrazhdanskyi kodeks Respublyky Moldova [Civil Code of Republic of Moldova]. (2019). *Monitorul Oficial al Republicii Moldova – Official Gazette of the Republic of Moldova*, 132 [in Russian].
18. Hrazhdanskyi kodeks Respublyky Belarus [Civil Code of Republic of Belarus]. (1998). www.pravo.by. Retrieved from <https://www.pravo.by/document/?guid=3871&p0=H11900277> [in Russian].

19. Grazhdanskiy kodeks RF (Chast tretia) [Civil Code of RF (Part 3)]. (2001). *www.consultant.ru*. Retrieved from http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34154/8ab781f737af3e63be4fe797b58b80159ab698e1/ [in Russian].
20. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy [Civil Code of Ukraine] (2003). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> [in Ukrainian].
21. Dohert, A.S. (2000). *Kodyfikatsiia pryvatnoho (tsyvilnoho) prava Ukrainy [Codification of private (civil) law of Ukraine]*. Kyiv: UCLS [in Ukrainian].
22. Kovalchuk, A. M. (2020). Pravo na oboviazkovu chastku u spadshchyni [The right to a compulsory share in the inheritance]. *Candidate's thesis*. Khmelnytskyi: KUAL by L. Yuzkiv [in Ukrainian].
23. Spasibo-Fateyeva, I.V. (Eds.). (2016). *Kharkovskaya tsivilisticheskaya shkola: grani nasledstvennogo prava [Kharkov's civil-law school: the facets of Succession Law]*. Kharkiv: Pravo [in Russian].
24. Kukhariev, O.Ye. (2019). *Teoretychni ta praktychni problemy dyspozytyvnosti v spadkovomu pravi [The Theoretical and Practical Issues of Discretion within Inheritance Law]*. Kyiv: Alerta [in Ukrainian].
25. Romovska, Z.V. (2013) *Ukrainske tsyvilne pravo. Spadkove pravo [Ukrainian Civil Law. Inheritance Law]*. Kyiv: VD Dakor [in Ukrainian].
26. Pechenyi, O. (2016) Pravo na oboviazkovu chastku yak osoblyvyi vyd spadkuvannia [The right to a compulsory share as a special kind of inheritance]. *Mala entsyklopediia notariusa – The Short Notary Encyclopedia, 6 (90)*, 28–33 [in Ukrainian].
27. Pro sudovu praktyku rozghliadu tsyvilnykh sprav pro spadkuvannia: lyst VSSU [About Case Law of Inheritance: the paper of SSCU]. (2013, May 16). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13#Text> [in Ukrainian].
28. Zaika, Yu.O. & Loviak, O.O. (Eds.). (2014). *Aktualni problemy spadkovoho prava [The Actual Issues of Inheritance Law]*. Kyiv: KNT, TsUL [in Ukrainian].
29. *Postanova Verkhovnoho Sudu u spravi № 450/328/15. [Judgement of Supreme Court in Case № 450/328/15]*. (2019, September 4). *www.reyestr.court.gov.ua*. Retrieved from <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84512187> [in Ukrainian].
30. *Postanova Verkhovnoho Sudu u spravi № 483/597/16 [Judgement of Supreme Court in Case № 483/597/16]*. (2018, May 30). *www.reyestr.court.gov.ua*. Retrieved from <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74439989> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 05.06.2021.